



НАУКОВІ СТУДІЇ

Історико-краєзнавчий музей м. Винники



НАУКОВІ СТУДІЇ

Випуск 4

Видається з 2007 р.

Історико-краєзнавчий музей м. Винники

Львів

«Растр-7»

2011

ББК 63.4

Л 34

Л 34 **Наукові студії: Збірник наукових праць** / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Вип. 4. – Львів: Вид-во «Растр-7», 2011. – 292 с.
ISBN 978-966-2004-58-8

У Збірнику вміщено статті з проблем археології та давньої історії від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень.

Для археологів, істориків, краєзнавців та всіх шанувальників давньої історії України.

ББК 63.4

Редакційна колегія: д-р. іст. наук, проф. *Д. Козак* (головний редактор), д-р. іст. наук, проф. *Л. Войтович*, канд. іст. наук, доц. *О. Целуйко*, канд. іст. наук *Н. Білас* (відповідальний редактор), канд. іст. наук *Т. Милян, І. Тимець*.

Адреса редакційної колегії:

Історико-краєзнавчий музей м. Винники,
вул. Галицька, 26, м. Львів-Винники, 79495.
Тел./факс: (032) 2960536.
E-mail: musem:vynnyky@gmail.com

Рецензенти:

д-р. іст. наук, проф. *Р. Тертишовський* (Київ),
канд. іст. наук, доц. *Ю. Мисько* (Чернівці).

Відповідальний за випуск: *І. Тимець*.

Редактор: *Т. Молочко*.

Комп'ютерне верстання: *Г. Кундельський*.

Художнє оформлення обкладинки: *Л. Караваєва, Н. Тимець*.

Переклад резюме англійською: *О. Сілаєв*.

На обкладинці – бронзове навершя із Сокаля. Зберігається у фондах Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Історико-краєзнавчого музею м. Винники.

ISBN 978-966-2004-58-8

© Історико-краєзнавчий музей м. Винники, 2011

ПОСЕЛЕННЯ X–XI СТ. ЧЕРЧИК I В КОНТЕКСТІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК РЕГІОНУ

Охарактеризовано деякі особливості поселення X–XI ст. Черчик I, що знаходиться над р. Віжомля на Яворівщині. У чотирьох житлах, виявлених на поселенні, побутували глинобитні печі, що було не характерним явищем у цей час для житлових комплексів Надсяння і Подністер'я. Це пов'язано або із міграцією із Західного Побужжя якоїсь групи населення, яка принесла із собою традицію глинобитних печей, або ж із відсутністю у цій місцевості матеріалу, придатного для спорудження печей-кам'янок. Крім того, як в об'єктах, так і в культурному шарі поселення Черчик I виявлено значну кількість залізних шлаків, що є свідченням існування тут досить масштабного залізобудовного виробництва. Аналогічні металургійні осередки існували ще на кількох синхронних поселеннях, виявлених в найближчій околиці Черчика. Очевидно, саме використання природних ресурсів регіону стало причиною різкого збільшення кількості поселень на Розточчі та його південних схилах у IX–XIII ст.

Ключові слова: Черчик, поселення, городище, житло, піч, залізні шлаки, металургійний осередок.

Середньовічні пам'ятки на Яворівщині були відомі дослідникам ще з кінця XIX–початку XX ст., але це були виключно пам'ятки оборонного значення – городища Вороблячин (Парипси), Страдч, Добростани, Рокитне, залишки яких добре помітні на поверхні. Відкриття неукріплених поселень на Яворівщині та їх більш-менш ширше вивчення відбулося тільки в останні 25 років і переважно було пов'язане із охоронними дослідженнями.

Низку таких пам'яток відкрито експедицією Львівського університету під керівництвом М. Пелещина та В. Рудого в другій половині 1980-х рр. біля с. Черчик [6. С. 63–117]. Ці поселення неодноразово ставали об'єктом археологічних досліджень, в результаті яких виявлено заглиблені житлові та господарські об'єкти, значний керамічний матеріал, зафіксовано сліди значного залізобудовного виробництва. У 2003 р. у зв'язку з будівництвом концесійної дороги Львів-Краковець, на поселенні Черчик II проводила дослідження експедиція Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України під керівництвом В. Петегрича і Д. Павліва [9]. У 2004 р. кілька розкопів було закладено на поселенні Черчик I експедицією Львівського національного університету імені Івана Франка під керівництвом автора [10]. Матеріали цих досліджень опубліковані, тому зупинимося тільки на деяких аспектах, які виокремлюють поселення біля Черчика на фоні синхронних пам'яток регіону.

Поселення Черчик I розташоване за 1,25 км на південний схід від села, на терасі правого берега р. Віжомля (Бугаївка). Важливим фактором у дослідженні поселення було те, що після завершення його функціонування життя тут не продовжувалося, що сприяло доброму збереженню решток об'єктів.

Культурний шар за межами об'єктів майже відсутній, натомість концентрація знахідок над об'єктами різко збільшується, ґрунт у цих місцях має темний золистий відтінок (рис. 4: 1; 7: 1). На поселенні Черчик I розкопано рештки чотирьох заглиблених жител з глинобитними печами (рис. 1; 3; 5; 6), а на Черчику II – три подібні споруди. Відкрито також декілька об'єктів, очевидно, господарського призначення (рис. 7).

Котловани усіх жител на поселеннях біля Черчика викопані у супісках. Обрис будівель у вигляді аморфних золистих плям проявлялися на глибині 0,2–0,4 м від сучасної поверхні (рис. 4: 1). Котловани жител з Черчика I мали правильну прямокутну форму, площею 11,45–13,7 м² (три споруди) та 7,85 м² (одна споруда), житла з Черчика II мали площу 11,2–11,9 м². Висота вертикальних земляних стін – 0,6–0,8 м. Заповнення котлованів складалося з двох лінзоподібних у перерізі шарів: верхнього – з темним золистим відтінком, і нижнього – сірого супіску з вкрапленнями вугликів та шлаків (рис. 4: 2).

Звертають на себе увагу два аспекти, на яких зупинимося детальніше. Насамперед, це стосується характеру опалювальних пристроїв, які використовувалися у житлах.

Опалювальними спорудами у житлах з поселень біля Черчика слугували глинобитні печі. Їхні розміри у Черчику I майже однакові і складають 1,0–1,0х1,0–1,1 м, у Черчику II – 0,8–1,1х1,1–1,15 м. Стінки печей віддалені від стінок котлованів на 0,1–0,3 м. Висота стінок печей складає 0,3–0,6 м. Заповнення паливних камер складала уламки кераміки, вуглики, залізні шлаки (до кількох десятків шматків) та глина з купола. Біля двох печей у Черчику I виявлені скупчення глини, яка, можливо, була підготовлена для ремонту печей (рис. 6: 2, 3).

Для пам'яток IX–XI ст. у Посянні (як і на Прикарпатті загалом) характерні житла з печами-кам'янками, натомість глинобитні печі (або печі в материкових останцях) є типовими для поселень Західної Волині (Ріпнів I, Хрінники, Луцьк, Федорівці та ін.) (рис. 2) [2. С. 181–216, рис. 74; 3. С. 104–105; 4. С. 92, 97]. У цьому контексті особливістю опалювальних споруд поселень біля Черчика є те, що вони глинобитні, а саме поселення розташоване в ареалі прикарпатської традиції печей-кам'янок. Водночас на синхронних пам'ятках, розташованих неподалік – Добростани (18 км на схід) [13. С. 103], Судова Вишня I, ур. Замчисько (10 км на південь), Рокитне, Гребенне, – у житлах виявлено печі-кам'янки. Треба відзначити, що у кожному з досліджених на дитинці городища Судова Вишня I жител виявлено рештки печей-кам'янок [12. С. 108–109], а на посаді у п'яти виявлених там житлах печі були глинобитними чи вирізаними в материковому останці [1. С. 137]. Тобто, в межах одного поселення співіснували два типи опалювальних

споруд, хоча, очевидно, пояснення цього явища ще потребує додаткового вивчення та реінтерпретації. Серед інших пам'яток Надсянської рівнини відзначимо знахідки решток глинобитної печі на поселенні Прилбичі та печей-кам'янок у двох житлах поселення Салаші [7. С. 73].

Важливість цього факту полягає в тому, що різниця в матеріалі печей іноді називається як одна з етнографічних чи регіональних ознак. Поки важко стверджувати, чи пов'язана така різноманітність типів печей на поселеннях Надсяння і Розточчя із порубіжним розташуванням регіону між Волинню і Прикарпаттям, що знайшло відображення у проникненні традиції спорудження глинобитних печей із Західної Волині. Не виключено, що визначальним фактором тут виступає специфіка окремих мікроландшафтів, коли місцеві умови, а саме наявність (або відсутність) того чи іншого матеріалу для спорудження опалювальних пристроїв, відігравали вагомий роль у виборі конструктивного типу печі.

Картографування пам'яток VIII–початку XI ст., на яких виявлені житла із печами (рис. 2), показало, що на порубіжжі Західної Волині, з одного боку, і Прикарпаття та Східної Волині, з іншого, виділяються ще дві групи поселень, на яких побутували різнотипні опалювальні споруди [10. С. 69–78]. Це – верхів'я Західного Бугу (Ріпнів, Тишиця, Федорівці, Ромош, Буськ, Деревляни, Пліснеськ) та Погориння (Озліїв, Муравиця, Дермань, Жорнів, Дорогобуж, Пересопниця). Найімовірніше, таке явище напряму пов'язане з розташуванням цих пам'яток на стику основних ареалів поширення печей з глини і каменю, а першої групи ще й на Західному Бугі – найважливішому комунікаційному шляху між Західною Волинню і Верхнім Подністров'ям. Причини окресленого вище явища, очевидно, треба пояснити кількома факторами, які взаємодіяли. Тут і регіональні етнографічні традиції, і особливості геологічної будови регіонів, і міжплеменні контакти та міграції. Очевидно, в кожному конкретному випадку домінували окремі фактори або їхнє поєднання. Подальше вивчення опалювальних споруд порубіжжя цих регіонів може дати важливі висновки, що стосуються причин і характеру цього явища, більш чітко окреслити територіальні і хронологічні рамки поширення печей певного типу.

Безсумнівно, що мешканці поселення Черчик I спеціалізувалися на добуванні і переробці болотної руди, свідченням чого є значна кількість шлаків як в культурному шарі за межами споруд, так і в заповненні об'єктів і в печах (рис. 5: 2). Оскільки залізні шлаки виявлено в паливних камерах печей Черчика I (об'єкт 1 – 83 одиниці, об'єкт 2 – понад 100 одиниць), не виключено, що печі використовувались у виробничому процесі. На користь цього припущення можуть свідчити скупчення глини, зафіксовані біля печей в об'єктах 3 та 5, які, ймовірно, призначалися для відновлення куполів печей після їхнього розбирання по завершенні одного з етапів металургійного процесу.

Водночас ці печі є аналогічними за розмірами та конструкцією до звичайних побутових печей цього часу (шлаки могли входити в конструкцію печей, як це

зафіксовано на поселенні Черчик II), а самі споруди, в яких вони розташовані, цілком відповідають за параметрами та формою котлованів типовому слов'янському середньовічному житлу. Ймовірно, це свідчить про досить примітивний спосіб виробництва заліза, хоча не виключено, що на поселенні існували і спеціалізовані горни, розташовані на певній віддалі від житлових споруд. Можливо, рештки такої споруди були виявлені в урочищі Корчунок під час досліджень 1987–1988 рр., де на невеликій площі на відстані 2–4 м одна від одної виявлені п'ять різних за величиною та формою ям. Найбільша яма мала розміри 5x4 м і глибину 1,4 м з нерівним дном, яке було вкрите, на думку авторів досліджень, розвалом горна, спорудженого з глини з домішками полови, соломи тощо. Поруч з «горном» знаходилася яма (2x1 м), заповнена шлаками (близько 120 од.) [6. С. 91].

Свідченням виробничої спеціалізації поселення є, окрім наведених вище, сліди окису заліза на одному з горщиків із житла 2, а також невелика посудина (лячка?) із об'єкта 1. Не виключено, що тут же виготовляли залізні вироби, хоча їх на поселенні виявлено небагато, а решток спеціалізованого ковальського виробництва не вдалося простежити.

Картографування пам'яток «давньоруського» періоду, на яких були простежені сліди залізобробного ремесла (рис. 8), виразно ілюструють, що поселення біля Черчика входять до комплексу подібних пам'яток, розташованих у східній частині Надсянської рівнини. Саме тут, у радіусі до 5–8 км від Черчика, виявлено кілька поселень, в культурному шарі яких знайдено значну кількість залізних шлаків, а також розкопані окремі об'єкти, пов'язані з металургійним процесом (Оселя, Поруденко, Стені, Прилбичі, Чолгині, Віжомля) [8. С. 57–58].

Ще один потужний металургійний осередок досліджено експедицією Львівського університету на Розточчі, біля городища Вороблячин I (Парипси, Воротня).

Багаті поклади болотної руди, вочевидь, були одним із визначальних факторів освоєння мікрорегіону у різні часи. Територія сучасного Яворівського р-ну (особливо його південної частини) була досить густо заселена у пізньоримській час. Пам'ятки цього періоду (черняхівська культура) виявлені біля сіл Бірки, Вороців, Домажир, Жорницька, Карачинів, Мурини, Наконечне Друге, Стені, Прилбичі, Рогізне, Терновиця, Черчик, Шкло. На деяких із них (Наконечне Друге, Терновиця, Черчик) виявлені сліди металургійного виробництва [6. С. 52–62; 5. С. 204–216]. Натомість пам'ятки V–VIII ст. тут взагалі не відомі, але це, найімовірніше, відображення стану досліджень, а не реальної ситуації. У IX–XIII ст., у зв'язку із державотворчими процесами на Прикарпатті і Волині, відбувається активне будівництво на Розточчі та на південь від нього мережі городищ (Добро-стани, Рокитне, Завадів, Страдч, Вороблячин, Щекотин, Вишня, Городок, Мостиська, Березець). Тоді ж у цьому мікрорегіоні різко збільшується кількість сільських поселень (у тому числі спеціалізованих металургійних) (рис. 8). Це свідчить про активне функціонування шляхів, які вели з Волині на Прикарпаття через Розточчя, а також широке використання природних ресурсів (болотної

руди) мікрорегіону. Необхідність забезпечення зростаючого попиту на залізні вироби, очевидно, й спричинила створення у Східному Надсянні досить значного металургійного осередку.

Отже, матеріали із поселень біля с. Черчик, завдяки добрій збереженості об'єктів, дають змогу вивчати широкі питання етнокультурного розвитку регіону в добу раннього середньовіччя, житлового будівництва, господарської діяльності місцевого населення. Загалом ці пам'ятки відображають основні тенденції розвитку матеріальної культури середньовічного населення в межиріччі Дністра, Сяну і Західного Бугу. Водночас у контексті з пам'ятками суміжних територій вони висвітлюють і ті локальні специфічні риси, які сформувалися під впливом природних, етнокультурних та міграційних факторів.

1. *Багрий Р. С.* Вишня // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – Киев, 1990. – С. 137.
2. *Козак Д., Прищепя Б., Шкоронад В.* Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). – Київ, 2004. – 300 с.
3. *Кучінко М. М.* Давньоруські житла на землях Західного Побужжя і Посання // Археологія. – 1975. – Вип. 15. – С. 104–105.
4. *Михайлина Л. П.* Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. – Київ, 2008. – 300 с.
5. *Пелешишин М.* Поселення III–IV ст. у Розточчі // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е. Зб. наук. праць до 70-річчя В. Д. Барана. – Київ, 1999. – С. 204–216.
6. *Пелешишин М.* Стародавня Яворівщина. Нариси з історії та археології. – Львів: «Світ», 1996. – 120 с.
7. *Пелешишин М. А., Касюхнич В. В., Рудий В. А.* Археологічні розкопки на Розточчі // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991. – С. 73.
8. *Пелешишин М., Рудий В.* Про залізодобувне ремесло на давньоруських селищах Розточчя // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Міжнар. наук. конф. Галич, 19–21. 08. 1993. Тези доп. та повід. – Львів, 1993. – С. 57–58.
9. *Петегирич В., Павлів Д., Принада І.* Поселення X–XI ст. біля с. Черчик на Яворівщині // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2005. – Вип. 9. – С. 280–296.
10. *Погоральський Я.* Житлові комплекси з поселення Черчик I на Розточчі // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2005. – Вип. 9. – С. 324–336.
11. *Погоральський Я.* Опалювальні споруди у житлах V–X ст. з порубіжжя Волині і Прикарпаття // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2009. – Вип. 12. – С. 60–78.

12. Ратич О. О. Результати дослідження давньоруського городища Замчиська в м. Судова Вишня, Львівської області, в 1957–1959 рр. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1962. – Вип. 4. – С. 108–109.

13. Шишак В. Дослідження у с. Добростани на Львівщині // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991. – С. 103.

Yaroslav Pogoralsky

SETTLEMENT CHERCHYK-I OF 10TH–11TH CENTURIES IN THE CONTEXT OF LOCAL ARCHAEOLOGICAL SITES

Some features are characterized of a settlement of 10th–11th centuries Cherchyk-I which is situated along the river Vizhomlia in Yavoriv district. Four dwellings were discovered on the settlement and they contained adobe ovens. Last ones were not typical for the contemporary households of San and Dnister basins. The phenomenon is connected either with the migrations of certain population utilizing the adobe ovens from Western Buh area or with the lack of materials necessary in construction of stone ovens. Moreover, there are a lot of iron slag pieces discovered in objects and in the cultural layer of settlement Cherchyk-I. This gives an evidence of mass iron wares production. Similar metallurgy centers existed as well on several other settlements in the vicinity of Cherchyk. Apparently the utilization of local resources caused significant increase in the number of settlement in the region of Roztocha highlands and on its southern slopes in 9th–13th centuries.

Key words: *Cherchyk, settlement, hillfort, dwelling, oven, iron slag, metallurgy centre.*

Стаття надійшла до редколегії 11.11.2010 р.

Прийнята до друку 24.01.2011 р.

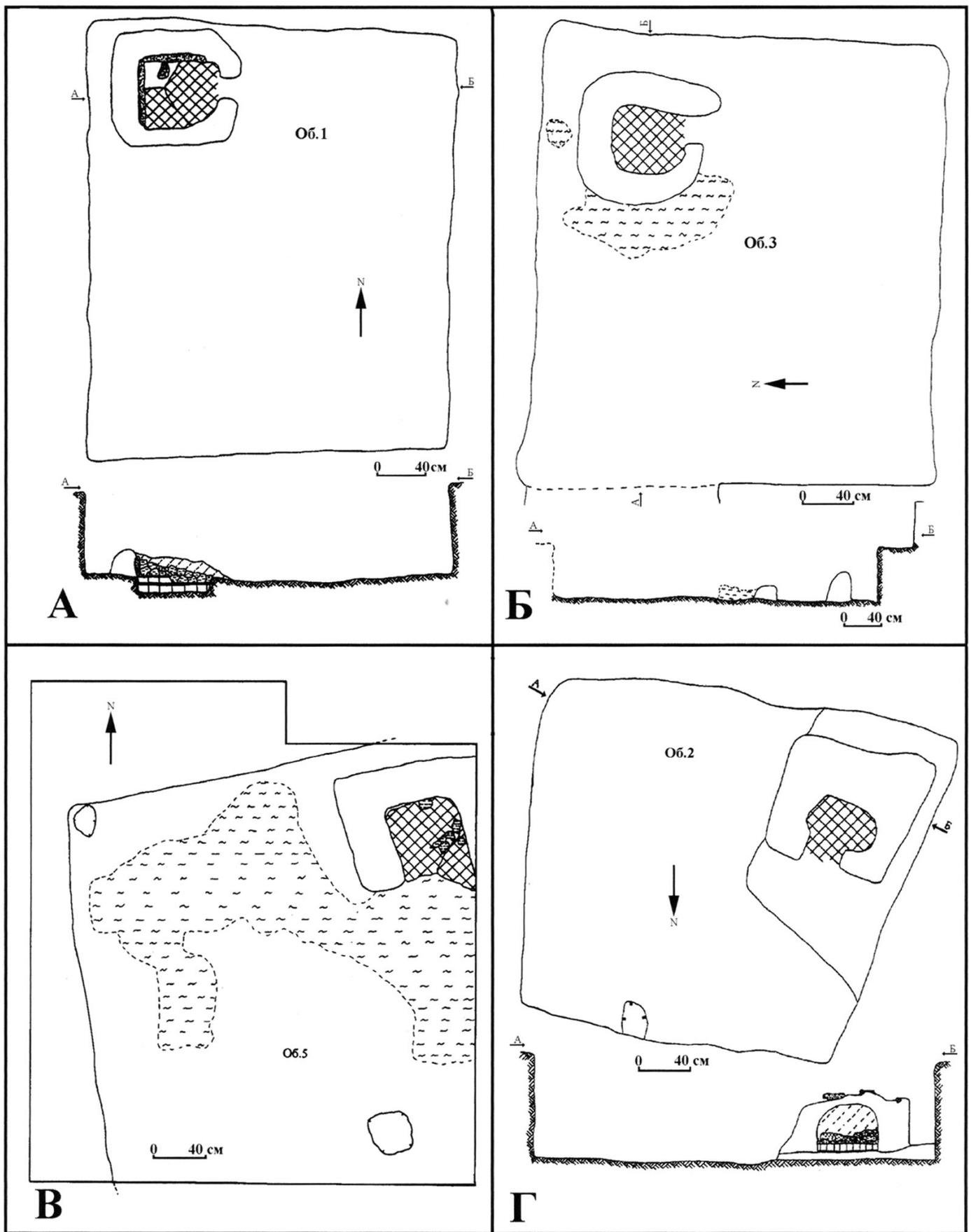


Рис. 1. Черчик I. Плани і профілі жител.

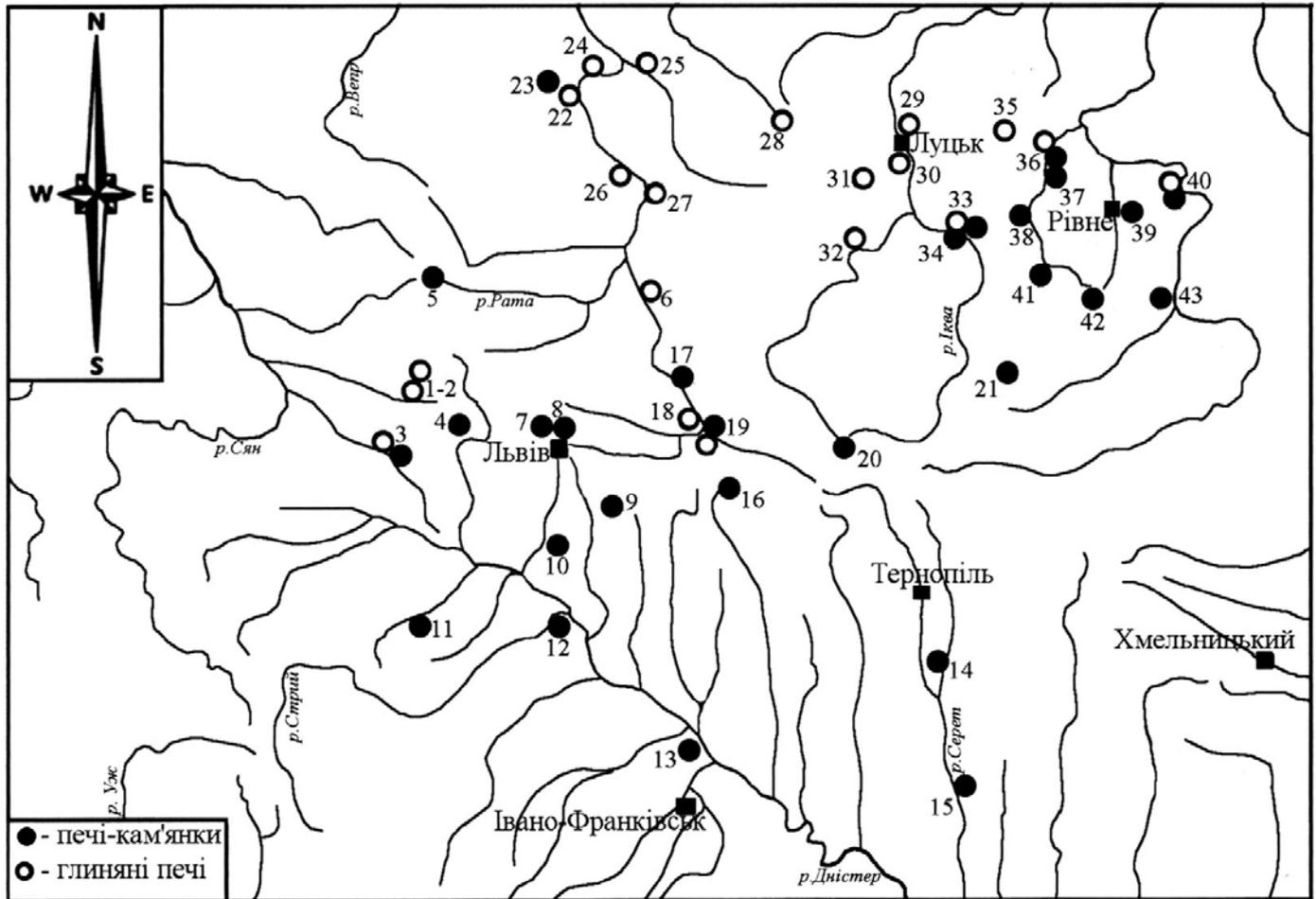


Рис. 2. Карта-схема поширення печей-кам'янок і глиняних печей на Прикарпатті і Західній Волині у IX–на початку XI ст.

- 1–2 – Черчик I–II; 3 – Судова Вишня I; 4 – Добростани; 5 – Гребенне; 6 – Тишиця;
 7 – Рокитне; 8 – Завадів; 9 – Підгородище; 10 – Стільсько; 11 – Солонсько;
 12 – Жидачів; 13 – Крилос; 14 – Теробовля; 15 – Біла III; 16 – Гологірки;
 17 – Деревляни; 18 – Ріпнів I; 19 – Буськ; 20 – Пліснесько; 21 – Уніас;
 22 – Городок Надбужний (Волинь); 23 – Тептюків; 24 – Стрижів;
 25 – Володимир Волинський; 26 – Федорівці (Тудорковичі); 27 – Ромош; 28 – Затурці;
 29 – Луцьк; 30 – Боратин; 31 – Загаї; 32 – Хрінники; 33 – Муравиця; 34 – Озлів;
 35 – Чемерин; 36 – Пересопниця; 37 – Білів; 38 – Жорнів; 39 – Біла Криниця;
 40 – Дорогобуж; 41 – Костянець, Листвин; 42 – Дермань; 43 – Хорів.



1



2



3

Рис. 3. Черчик I. Житло 1.



1



2

Рис. 4. Черчик I. Житло 2: 1 – обриси заповнення котловану на глибині 0,2 м; 2 – стратиграфія заповнення.



1



2

Рис. 5. Черчик I. Житло 2.



1



2



3

Рис. 6. Черчик I. Житло 3.



2



1

Рис. 7. Черчик І. Господарська споруда (об'єкт 4).

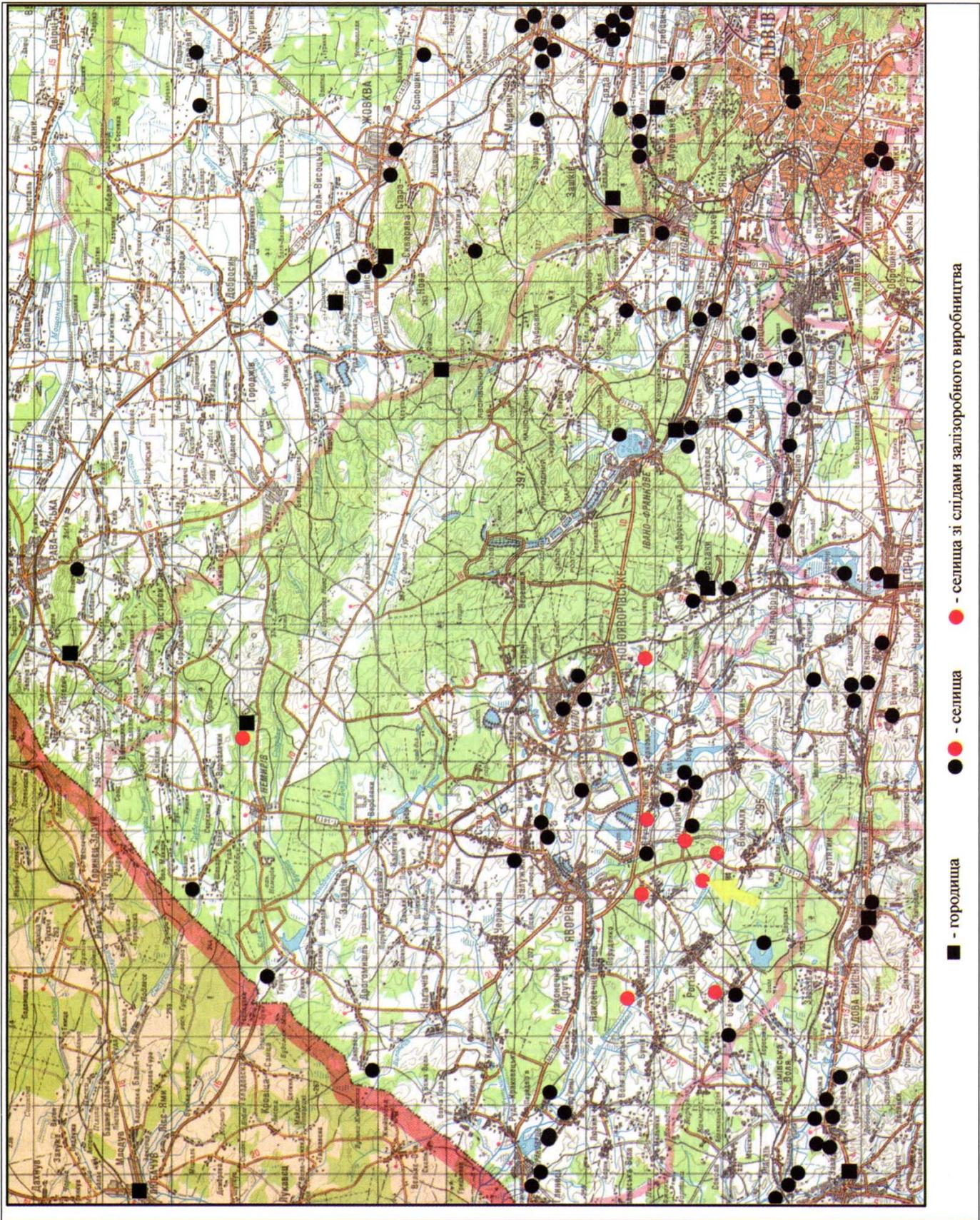


Рис. 8. Пам'ятки «давньоруського» періоду на Яворівщині та суміжній території.